

Ο Οικογενειοκρατικός Προνοιακός Καπιταλισμός στην Ελλάδα: Κρίση Κοινωνικής Αναπαραγωγής και Αντι-κοινωνική Πολιτική²

1.Εισαγωγή

Ο οικογενειοκρατικός προνοιακός καπιταλισμός (familistic welfare capitalism) στην Ελλάδα μπορεί να κατανοηθεί ως μια μορφή εθνικής πολιτικής οικονομίας, όπου η οικογένεια παίζει ένα διπλό ρόλο, ως ο βασικός θεσμός παροχής ασφάλειας και φροντίδας για τα μέλη της και ως βασικός παράγοντας στην αναπαραγωγή των πολιτικο-οικονομικών δομών. Στον οικογενειοκρατικό προνοιακό καπιταλισμό, οι οικογένειες είναι συνήθως ενσωματωμένες σε ένα κατακερματισμένο και άνισο σύστημα κοινωνικής ασφάλειας και πρόνοιας, σε ένα πελατειακό πολιτικό σύστημα που βασίζεται σε ισχνές συμμαχίες κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων και, παραδοσιακά, σε μια κρατικοδίαιτη οικονομία με μια «αγορά» της οποίας οι κύριοι τομείς είναι ολιγοπωλιακά ελεγχόμενοι (Guillen and Petmezidou, 2008; Venieris 1996). Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνική εκδοχή του οικογενειοκρατικού προνοιακού καπιταλισμού φέρει πολλές ομοιότητες όχι μόνο με άλλες νοτιο-Ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και με ημι-περιφερειακές χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Νοτιοανατολικής Ασίας (Haggard and Kaufman, 2008). Στο κεφάλαιο αυτό υποστηρίζουμε, ότι ο διπλός ρόλος που παραδοσιακά έπαιζε η οικογένεια στην Ελλάδα βρίσκεται σε βαθιά κρίση, θέτοντας σε κρίση την ίδια τη λογική κοινωνικής αναπαραγωγής αυτού του τύπου προνοιακού καπιταλισμού.

Το κεφάλαιο δομείται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η θέση του οικογενειοκρατικού προνοιακού καπιταλισμού σε σχέση με τις γνωστές τυπολογίες *καθεστώτων* προνοιακού καπιταλισμού (welfare capitalism regimes) και πώς μπορούμε να αντιληφθούμε τις έννοιες της απο-εμπορευματοποίησης (de-commodification) και της κοινωνικής αναπαραγωγής (social reproduction) στα οικογενειοκρατικά καθεστώτα. Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στην ανάλυση των πρόσφατων τάσεων για επαν-εμπορευματοποίηση, δηλαδή των πολιτικών απορρύθμισης στην απασχόληση και στις συντάξεις αλλά και των μέτρων λιτότητας που εγκρίθηκαν από διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις, ως προϋπόθεση για τις δανειακές συμβάσεις που έχουν συναφθεί με τη λεγόμενη «τρίκα» των δανειστών (ΕΚΤ / ΕΕ / ΔΝΤ) ³. Το τρίτο μέρος αναλύει εμπειρικά δεδομένα σχετικά με την δραματική μείωση των οικονομικών και άλλων υλικών πόρων των ελληνικών

¹ * Lecturer in Social Policy, University of Bath, Department of Social and Policy Sciences, Claverton Down, BA2 7AY, Bath, UK. T.Papadopoulos@bath.ac.uk ** Lecturer in Comparative Social Policy, University of York, Department of Social Policy and Social Work, Helsington, YO10 5DD, York, UK. antonios.roumpakis@york.ac.uk

² Το κείμενο θα εκδοθεί στον Συλλογικό τόμο: 'Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα', Επιμέλεια τόμου: Στέλλα Ζαμπαρλούκου και Μαρία Κούση, Εκδόσεις Πεδίο(υπό έκδοση).

³ Η εμπειρική ανάλυση εκτείνεται μέχρι την άνοιξη του 2012. Κατά την διάρκεια συγγραφής αυτού του κειμένου, ο κυβερνητικός συνασπισμός ΝΔ-ΠΑΣΟΚ-ΔΗΜΑΡ διαπραγματευόταν την επιμήκυνση της δανειακής σύμβασης με αντάλλαγμα επιπρόσθετα μέτρα λιτότητας.

νοικοκυριών και καταλήγει με τα συμπεράσματα για την κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής του οικογενειοκρατικού προνοιακού καπιταλισμού στην Ελλάδα.

2. Τυπολογίες προνοιακών καθεστώτων και τα Νοτιο-Ευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας

Για πάνω απο δύο δεκαετίες διάφορες μελέτες συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής πρότειναν τυπολογίες κρατών πρόνοιας κυρίως σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών πολιτικών τους και την αποτελεσματικότητά τους σε σχέση με εμπειρικά μετρήσιμους δείκτες. Στην πιο διάσημη απο αυτές, ο Esping-Andersen (1990) προσδιόρισε τρία προνοιακά 'καθεστώτα' - κατ'ουσίαν τρεις ιδεότυπους: τον 'καθολικό-σοσιαλδημοκρατικό', τον 'κορπορατιστικό-συντηρητικό' και τον 'υπολειμματικό-φιλελεύθερο'. Η εργασία του, δέχτηκε αρκετές κριτικές για την μεθοδολογία της (Fawcett and Papadopoulos 1997; Allen and Scruggs 2004), για την αναλυτική της ανεπάρκεια στην κατανόηση των διαφορών με βάση το φύλο (Lewis, 1992; 1997). Κυρίως, όμως, η πλειοψηφία των κριτικών εστίασε στην ορθότητα κατάταξης κρατών πρόνοιας και την κατασκευή εναλλακτικών ιδεότυπων (Castles 1993; Bonoli 1997; Arts and Gelissen 2002; Korpi and Palme 2003). Εμείς επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας στην προσπάθεια εννοιολογικής οριοθέτησης ενός ξεχωριστού νότιο-Ευρωπαϊκού προνοιακού κόσμου.

2.1 Δύο προσεγγίσεις

Σχηματικά, μπορούμε να εντοπίσουμε δυο προσεγγίσεις στην προσπάθεια ενσωμάτωσης των νοτιο-Ευρωπαϊκών καθεστώτων πρόνοιας στη κλασική τυπολογία του Esping-Andersen, καθώς και της εξελικτικής δυναμικής τους. Η μία προσέγγιση εστίασε στα θεσμικά χαρακτηριστικά των νοτιο-Ευρωπαϊκών προνοιακών συστημάτων και υποστήριξε ότι, έστω και σε 'βρεφική ηλικία', αποτελούν μια ελλιπή εκδοχή των κορπορατιστικών μοντέλων' (Katrungalos 1996: 40, Abrahamson 1999). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, αποτελεί θέμα χρόνου για τα 'ατελώς ανεπτυγμένα' προνοιακά συστήματα να φτάσουν, σε επίπεδο κοινωνικών δαπανών, τα 'συγγενικά' τους κορπορατίστικα-συντηρητικά κράτη πρόνοιας (Castles 1993; Gough 1996; Katrungalos and Lazarides 2003). Σε σχέση με την τυπολογία του Esping-Andersen, αυτό το μοντέλο εξελικτικής δυναμικής των νοτιο-Ευρωπαϊκών καθεστώτων πρόνοιας, ήταν και παραμένει κατά τη γνώμη μας, μεθοδολογικά προβληματικό. Ο Esping-Andersen προσπάθησε με την τυπολογία του να ξεπεράσει τα θεωρητικά και εμπειρικά προβλήματα που σχετίζονταν με τον γραμμικό εξελικτισμό που χαρακτήριζε παραδοσιακές μελέτες συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής όπως του Wilensky (1975) – δηλαδή ότι υπάρχει μια παρόμοια πορεία στην ιστορική εξέλιξη των κρατών πρόνοιας που έχει να κάνει με την εκβιομηχάνιση τους – και να τις εμπλουτίσει προτείνοντας τρεις διαφορετικούς ιδεότυπους καθεστώτων προνοιακού καπιταλισμού με αντίστοιχες διαφορετικές εξελικτικές δυναμικές (βλ. Esping-Andersen 1990: 20-1). Η πρόταση να ενσωματωθούν στην τυπολογία οι νότιες Ευρωπαϊκές χώρες ως ελλιπείς εκδοχές' του 'κορπορατιστικού-συντηρητικού' ιδεότυπου προς τον οποίο - θεωρητικά - τείνουν (βλ. Παπαδόπουλος και Ρουμπάκης, 2011) ουσιαστικά επαναφέρει από την

‘πίσω πόρτα’ τον γραμμικό εξελικτισμό που προσπάθησε να ξεπεράσει ο Esping-Andersen.

Η δεύτερη προσέγγιση πρόβαλε την ανάδειξη ενός τέταρτου ‘νότιο-Ευρωπαϊκού κόσμου προνοιακού καπιταλισμού’ που θα περιλαμβάνει την Ιταλία, την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ελλάδα (Leibfried 1992, Ferrera 1996), εν μέρει ως απάντηση του παραπάνω προβλήματος. Αποφεύγοντας να κάνουμε εκτενή αναφορά στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, θα πούμε ότι αυτή προσέγγιση ήταν πιο πιστή, μεθοδολογικά, στο ‘πνεύμα’ της τυπολογίας του Esping-Andersen, όσον αφορά στις ιδιομορφίες των Νότιο-Ευρωπαϊκών κρατών πρόνοιας και των αντίστοιχων πολιτικών οικονομιών τους (βλ. Παπαδόπουλος και Ρουμπάκης, 2011). Όμως η προσέγγιση αυτή ήταν αρκετά στατική, και δεν προσέφερε ένα μοντέλο για την εξελικτική δυναμική αυτού του διακριτού ‘νότιο-Ευρωπαϊκού κόσμου προνοιακού καπιταλισμού’.

Συνοπτικά, θεωρούμε ότι και οι δύο προσεγγίσεις αδυνατούν να εξηγήσουν την διακριτή δυναμική εξέλιξης του οικογενειοκρατικού προνοιακού καπιταλισμού στον Ευρωπαϊκό Νότο και κυρίως το πώς αυτή επηρεάστηκε και επηρεάζεται από την θέση των πολιτικών οικονομιών τους στην παγκόσμια οικονομία και, ειδικότερα, στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ως εξαρτημένες ημι-περιφερειακές οικονομίες. Αυτό έχει άμεση συνέπεια στον τρόπο που αναπτύχθηκε και εξελίσσεται αυτή η εκδοχή του προνοιακού καπιταλισμού αλλά και στο πώς επηρεάζεται το πλαίσιο των όποιων μεταρρυθμίσεων αφορούν στο καθεστώς παραγωγής (production regime) (Jessop 2002) ή στο καθεστώς εργασιακών σχέσεων (industrial relations regime) (Karamessini, 2008) με άμεσο αντίκτυπο στο μοντέλο κοινωνικής αναπαραγωγής.

2.2 Κοινωνική αναπαραγωγή και οικογενειοκρατικός προνοιακός καπιταλισμός στη Νοτιο Ευρώπη

Ιστορικά, τα νότιο-Ευρωπαϊκά κράτη υστερούσαν σε σχέση με τις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες στην ανάπτυξη βιομηχανίας (με εξαίρεση τον Ιταλικό και Ισπανικό βορρά) και οι κινητήριες επιχειρηματικές δραστηριότητες χαρακτηρίζονταν από την ανάπτυξη μικρομεσαίων επιχειρήσεων (Andreotti et al 2001). Υποστηρίζουμε ότι πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά δεν ήταν απλώς ενδογενή προβλήματα αναπτυξιακής ‘καθυστέρησης’ αυτών των χωρών (βλ. Katrougalos 1996; Abrahamson 1999), αλλά αποτελέσματα του τρόπου με τον οποίο οι πολιτικές τους οικονομίες ενσωματώθηκαν στην παγκόσμια οικονομία και στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής ενοποίησης. Δηλαδή, ως ημι-περιφερειακές οικονομίες των οποίων η ανάπτυξη ήταν *εξωτερικά* εξαρτημένου χαρακτήρα και *εσωτερικά* κοινωνικά άνιση (Φωτόπουλος, 1986). Η αδυναμία δημιουργίας ενός καθολικού συστήματος κοινωνικής προστασίας και η συνακόλουθη αναπαραγωγή κατατμημένων και υπολειμματικών προγραμμάτων πρόνοιας και κοινωνικών πολιτικών (Petmesidou and Mossialos 2006) ήταν απόλυτα συμβατές με το μοντέλο κοινωνικής αναπαραγωγής των πολιτικών οικονομιών του Ευρωπαϊκού Νότου.

Ιστορικά, διαφορετικές μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής σχετίζονται με διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Η ‘κοινωνική αναπαραγωγή στο

καπιταλισμό' αναφέρεται τόσο στην παραγωγική δυνατότητα όσο και στις προϋποθέσεις για την εκτεταμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς (Bakker και Silvey, 2008). Όπως υποστηρίζουν οι Bakker και Silvey (2008:3) στον καπιταλισμό,

"η οικογένεια και το κράτος γίνονται οι σημαντικοί χώροι όπου οι ανάγκες της κοινωνικής αναπαραγωγής συνδέονται με την ανάγκη [κεφαλαιακής] συσσώρευσης και όπου το κράτος παρεμβαίνει για να *αντισταθμίσει* ή να *φορτώσει* (offload) το υψηλό κόστος της κοινωνικής αναπαραγωγής είτε *πάνω* είτε *μακριά* από την οικογένεια σε διαφορετικές [ιστορικά] στιγμές".

Στη Νότια Ευρώπη μακροχρόνιες κρατικές πολιτικές 'κλείδωσαν' την ευθύνη για την κοινωνική προστασία και παροχή φροντίδας στην οικογένεια, ελαχιστοποιώντας το πολιτικό και οικονομικό κόστος των εργοδοτών για την κοινωνική αναπαραγωγή. Όπως υποστηρίζουν οι Rangone and Solari (2012) ήταν ιστορική πρακτική στο νότιο-Ευρωπαϊκό καπιταλισμό η προσπάθεια των εργοδοτών να ελαχιστοποιούν το κόστος παραγωγής τους με την 'μετατόπιση κόστους' (cost-shifting) "σε βάρος των εργαζομένων [και των οικογενειών τους], το περιβάλλον και την κοινωνία στο σύνολό της» (Swaney και Evers, 1989:10, βλ. επίσης Kapp, 1971, Polanyi 2001). Ουσιαστικά, η όποια ανταγωνιστικότητα σε αυτές τις χώρες ήταν και παραμένει κυρίως βασισμένη στο χαμηλό κόστος εργασίας, που πολιτικά μεταφραζόταν σε μια διαρκή προσπάθεια ελαχιστοποίησης των ευθυνών για την κοινωνική αναπαραγωγή εκ μέρους του κράτους και των εργοδοτών (Papadopoulos 2006).

Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίζουμε, ότι δεν είναι όπως πολλές φορές υποστηρίζεται η υποτυπώδης ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας που κατέστησε αναγκαία την εξάρτηση από το ρόλο της οικογένειας αλλά οι ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης πολιτικής οικονομίας που ενσωμάτωσε στη λογική της, το ρόλο που **παραδοσιακά** έπαιζε η οικογένεια σε αυτές τις κοινωνίες ως συλλογικού πολιτικο-οικονομικού υποκειμένου και φορέας προστασίας. Ο παραδοσιακός ρόλος της οικογένειας διατηρήθηκε και παγιώθηκε σε ένα μείγμα πρόνοιας (welfare mix), όπου η οικογένεια έγινε ο βασικός μηχανισμός «απορρόφησης κοινωνικών κλυδωνισμών» ('social shock absorber', Karamessini 2007: 2) μέσω της πολιτικο-οικονομικής της δράσης. Όπως θα δείξουμε αργότερα, η λήψη των μέτρων λιτότητας όχι απλώς συνεχίζει αλλά βαθαίνει αυτή την 'παράδοσή' ελαχιστοποίησης «ανάληψης κινδύνου», τόσο από το κράτος όσο και από τους εργοδότες μεταφέροντας το ρίσκο και την ευθύνη στις οικογένειες για να προστατεύσουν τα μέλη τους από την έκθεση σε κοινωνικούς και οικονομικούς κινδύνους, συμπεριλαμβανομένης και της έκθεσης των μελών της στις δυνάμεις της αγοράς.

2.3 Οικογενειοκρατικό προνοιακό μοντέλο και 'απο-εμπορευματοποίηση': Η περίπτωση της Ελλάδας

Στα καθεστώτα προνοιακού καπιταλισμού του Ευρωπαϊκού Νότου η οικογένεια αποτελεί τον κύριο φορέα 'απο-εμπορευματοποίησης' όταν τα μέλη της βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας ή δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους για να διατηρήσουν το

βιοτικό τους επίπεδο. Με τον όρο 'απο-εμπορευματοποίηση' ορίζουμε τον βαθμό στον οποίο άτομα και οικογένειες μπορούν να διατηρήσουν ένα κοινωνικά αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης εκτός αγοραίων σχέσεων (Esping-Andersen 1987: 86) μέσα σε ένα καθεστώς προνοιακού καπιταλισμού. Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι χρησιμοποιούμε τον όρο κανονιστικά και *σχεσιακά*. Στο πλαίσιο αυτού του κειμένου δεν μπορούμε να επεκταθούμε στην εννοιολογική ιστορία του όρου⁴ αλλά θα τονίσουμε μία βασική διάσταση του όρου. Απόλυτη απο-εμπορευματοποίηση δεν μπορεί να υπάρξει μέσα σε ένα καθεστώς προνοιακού καπιταλισμού καθώς ο βαθμός απο-εμπορευματοποίησης είναι αποτέλεσμα της διαρκούς κοινωνικής έντασης που χαρακτηρίζει την τάση αγοραιοποίησης των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό (Polanyi, 2001). Ο όρος λοιπόν δηλώνει τον βαθμό περιορισμού της έντασης εμπορευματοποίησης μέσα σε μια προνοιακή καπιταλιστική πολιτική οικονομία, όπου θεσμοί όπως το κοινωνικό κράτος ή η οικογένεια, προστατεύουν τα άτομα από τις δυνάμεις της αγοράς και τις αποτυχίες της τελευταίας (βλ. Papadopoulos 2005:7). Κατ'επέκταση, η έννοια της 'απο-εμπορευματοποίησης' αναφέρεται στην σχετική μείωση της έντασης της εμπορευματοποίησης ενώ η έννοια της 'επαν-εμπορευματοποίησης' (re-commodification) δηλώνει την σχετική αύξηση της έντασης της εμπορευματοποίησης.

Ο ρόλος της οικογένειας στο οικογενειοκρατικό μοντέλο πρόνοιας πρέπει να κατανοηθεί ως 'ένας μηχανισμός που εμπεριέχει ένα εκτεταμένο δίκτυο κοινωνικών επαφών για την συνάθροιση και ανακατανομή πόρων', θέτοντας ουσιαστικά ως κύρια λογική διανομής πόρων τις ανάγκες και την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της (Allen et al 2004: 112-6). Συνεπώς, η μελέτη του οικογενειοκρατικού μοντέλου πρόνοιας οφείλει να εμβαθύνει πέρα από τις πρακτικές φροντίδας και στήριξης των μελών της και να κατανοήσει τις στρατηγικές συλλογής και κινητοποίησης των πόρων που επιτρέπουν στην οικογένεια να αναπαράγει το συγκεκριμένο τύπο προνοιακού καπιταλισμού και να απο-εμπορευματοποιήσει τα μέλη της.

Το επιχείρημα μας σε αυτό το άρθρο διατηρεί τον κεντρικό ρόλο της οικογένειας ως κύριο χορηγό φροντίδας και προστασίας αλλά προσθέτει μια ακόμη σημαντική διάσταση, δηλαδή το ρόλο της ως βασικό θεσμό αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας⁵. Αυτός ο διττός ρόλος είναι άμεσα συνδεδεμένος με την δυνατότητα της οικογένειας να συγκεντρώνει και να κινητοποιεί πόρους

- ως ιδιοκτήτης ακίνητης και κινητής περιουσίας
- ως μονάδα συγκέντρωσης πόρων (προϊόντων και υπηρεσιών) εντός και εκτός αγοραίων σχέσεων

⁴ Εννοιολογικά εαν και χωρίς πότε να χρησιμοποιεί τον όρο 'απο-εμπορευματοποίηση', η έννοια βρίσκεται στο έργο του Karl Polanyi (2001). Η χρήση του όρου στην κοινωνική πολιτική πρωτο-εμφανίζεται στο έργο του Claus Offe (1984) και μετέπειτα από τον Esping-Andersen (1987). Για την συζήτηση του όρου βλ. Papadopoulos 2005.

⁵ Η εκπλήρωση αυτών των ρόλων είχε συγκεκριμένες επιπτώσεις για τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των φύλων στο νοικοκυριό, θέμα στο οποίο δεν μπορούμε να επεκταθούμε στο παρόν κείμενο. Υπογραμμίζουμε όμως ότι η παροχή φροντίδας παραδοσιακά βασιζόταν στις γυναίκες, τις εξαναγκαστικά αλτρουίστριες' (βλ. Symeonidou, 1996) και στην απλήρωτη εργασία τους.

- ως εργοδότης (κυρίως μέσω οικογενειακών επιχειρήσεων)
- ως επενδυτής σε ανθρώπινο κεφάλαιο και στην πραγματική ή χρηματιστική οικονομία
- ως μονάδα του συντεχνιακού-πελατειακού συστήματος και τέλος
- ως φορέας και διεκδικητής δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης (μέσω των μελών που, παραδοσιακά, μπορούσαν να τα κατοχυρώσουν στην αγορά εργασίας).

Οι πόροι που συγκεντρώνει μπορεί να είναι χρήματα (π.χ. ενοίκια, μισθώσεις, επιδοτήσεις) αλλά και καταναλωτικά προϊόντα (π.χ. είδη τροφίμων) και υπηρεσίες εκτός αγοραίων σχέσεων (π.χ. ανταποδοτικές χάρες μεταξύ συγγενών). Εκτός όμως από τα χρήματα ή τους πόρους σε είδος και υπηρεσίες, κεντρικό ρόλο στο οικογενειοκρατικό μοντέλο κατέχει η ακίνητη περιουσία. Η ιδιόκτητη οικογενειακή κατοικία δεν είναι απλώς ο τόπος διαμονής όπου η οικογένεια ανταλλάσσει εκτενώς υπηρεσίες φροντίδας και στήριξης στα μέλη της, όπως π.χ. φροντίδα μικρών παιδιών ή ηλικιωμένων γονέων, υποστήριξη άγαμων μελών όταν την έχουν ανάγκη κλπ. (Poggio 2008; Kohli and Albertini 2008). Είναι ο κατεχοχόν πυλώνας ασφάλειας στα Νοτιο-Ευρωπαϊκά προνοιακά καθεστώτα, την καίρια σημασία του οποίου λίγοι έχουν αναλύσει συστηματικά (Allen et al 2004, Castles 1993). Μαζί με άλλα στοιχεία ακίνητης περιουσίας έδινε, παραδοσιακά, τη δυνατότητα στις οικογένειες να παρέχουν σχετική ευημερία μέσω της συσσώρευσης περιουσιακών στοιχείων (asset-based welfare) που μελλοντικά ανακατανέμονται μεταξύ των μελών της οικογένειας. Ειδικότερα η μεταβίβαση της ακίνητης περιουσίας μεταξύ των μελών της οικογένειας κατέχει κεντρικό ρόλο στην σε αυτή την πρακτική παραγωγής ευημερίας μέσω της συσσώρευσης περιουσιακών στοιχείων που, παραδοσιακά, σχετιζόταν με την κληρονομιά της πατρικής περιουσίας (patrimony) και ιδιαίτερα της κατοικίας (βλ. Allen et. al. 2004).

Παράλληλα, οι μικρές και οικογενειακές επιχειρήσεις αποτελούν όχι απλά την ραχοκοκαλιά της ελληνικής οικονομίας αλλά αντιπροσώπευαν μέχρι πρόσφατα το μεγαλύτερο κομμάτι της (IME 2011). Εδώ η οικογένεια λειτουργούσε παραδοσιακά και ως εργοδότης καθώς έδινε την δυνατότητα στα μέλη της να απασχολούνται σε μόνιμη είτε προσωρινή βάση σε περιόδους ανεργίας ενώ σε άλλα μέλη της έδινε τη δυνατότητα να συμμετέχουν στην οικογενειακή επιχείρηση ακόμα και ως δεύτερη συμπληρωματική απασχόληση (που ήταν κυρίως ανασφάλιστη).

Παράλληλα, η οικογένεια αποτελούσε παραδοσιακά σημαντικό κομμάτι του συντεχνιακού και πελατειακού συστήματος δημιουργώντας και διατηρώντας δίκτυα πολιτικών, κοινωνικών και επαγγελματικών επαφών μέσα και έξω από το κράτος και την αγορά. Με αυτόν τον τρόπο, η οικογένεια κατάφερνε να έχει πρόσβαση σε πληροφορίες και πόρους που δυνητικά επέτρεπαν στα μέλη της να απολαμβάνουν μια ευνοϊκότερη αντιμετώπιση στην καθημερινή και επαγγελματική ζωή τους. Τέλος, η οικογένεια κατοχύρωνε, παραδοσιακά, κοινωνικά δικαιώματα και μπορούσε μέσω των μελών της που συμμετείχαν σε μόνιμες θέσεις εργασίας (π.χ. δημόσιο) να εξασφαλίζει χρηματική στήριξη αλλά και πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και επιδόματα (ιατρική κάλυψη παιδιών κλπ).

2.4 Οι δύο περίοδοι στην μεταπολεμική εξέλιξη του οικογενειοκρατικού προνοιακού καπιταλισμού στην Ελλάδα

Σχηματικά διακρίνουμε δύο περιόδους στη εξέλιξη του οικογενειοκρατικού μοντέλου στη μεταπολεμική περίοδο: στη πρώτη φάση η οικογένεια ήταν κυρίως συλλογικός φορέας δημιουργίας, συγκέντρωσης και συσσώρευσης πόρων. Ένα σημαντικό κομμάτι των πόρων εξασφαλιζόταν από πελατειακές σχέσεις, αλλά με σημαντικές διαφορές μεταξύ κοινωνικό-επαγγελματικών ομάδων λόγω της επιλεκτικής αντιμετώπισης τους από το κράτος. Η κατοχύρωση ευνοϊκών-χαριστικών ρυθμίσεων εξαρτόταν από την ισχύ κάθε οικογένειας να διαπραγματευτεί το πολιτικό της 'κεφάλαιο' για να επωφεληθεί από την αναδιανομή δημοσίων πόρων που συνδιαζόταν με την παράλληλη ανοχή του κράτους σε παράνομες δραστηριότητες (Petmesidou 1996). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η για δεκαετίες ανοχή του κράτους σε αυθαίρετες κτήσεις, στην καταπάτηση δημόσιας γης ή στην ανασφάλιστη εργασία, φαινόμενα απόλυτα συμβατά με τους όρους αναπαραγωγής της μεταπολεμικής ελληνικής πολιτικής οικονομίας.

Οι στρατηγικές που ακολουθήθηκαν από τις περισσότερες οικογένειες ήταν 'χαμηλού ρίσκου'. Ήταν οικονομικά 'συντηρητικές' και έδωσαν έμφαση στην συσσώρευση κυρίως ακίνητης περιουσίας. Η απόκτηση κατοικίας χωρίς μεγάλη έκθεση σε τραπεζικό χρέος εξασφάλιζε στα μέλη της οικογένειας προστασία, ενώ παράλληλα η εκμίσθωση περιουσίας προσέφερε ενοίκια και μια σταθερή πηγή πόρων. Η αποφυγή έκθεσης στο χρέος και η πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες πέραν της επίσημης οικονομίας και χρηματικών ανταλλαγών προσέφερε ένα σχετικά ασφαλές και ποιοτικά ανεκτό επίπεδο διαβίωσης, με μειωμένη έκθεση στις δυνάμεις της αγοράς. Επιπρόσθετα, υιοθετήθηκαν στρατηγικές εντατικής επένδυσης σε 'ανθρώπινο κεφάλαιο', ιδιαίτερα όσον αφορά στην εκπαίδευση των νεότερων μελών της οικογένειας, που αποσκοπούσαν (και συνέβαλαν) στην κοινωνική-ταξική ανέλιξη, συμβολικά και υλικά, πολύ μεγάλων κομματιών της ελληνικής κοινωνίας. Οι πρακτικές αυτές επέτρεψαν την δημιουργία μιας διευρυμένης μεσαίας τάξης, έδωσαν τη δυνατότητα στις ελληνικές οικογένειες να αυξήσουν τους πόρους τους και να παράσχουν μια σειρά από έμμεσες επιδοτήσεις στα μέλη τους σε εισόδημα, προϊόντα ή μορφή κεφαλαίου (π.χ. για αγορά/κτήση πρώτης κατοικίας, στήσιμο επιχείρησης κλπ.).

Αυτή η περίοδος «μεγιστοποίησης οικογενειακών πόρων» εισήλθε ουσιαστικά σε ένα μεταβατικό στάδιο στις αρχές της δεκαετίας του '90 και άρχισε να αλλάζει ραγδαία την περίοδο των κυβερνήσεων Σημίτη. Ο μεγαλύτερος και εντονότερος εκχρηματισμός της οικονομίας και η εισαγωγή κανόνων της αγοράς σε κάποιους τομείς της, καθώς και οι πολιτικές πριν και κατά τη διάρκεια της ένταξη στην Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση 'κλείδωσαν' τις οικονομικές πολιτικές σε ένα ιδεολογικό πλαίσιο κανονιστικής ηγεμονίας της 'ελευθερης αγοράς' (Φωτόπουλος 1993, Papadopoulos 1997). Η εναλλακτική που προσφέρθηκε ήταν ουσιαστικά η μετατόπιση του οικογενειοκρατικού μοντέλου οικονομικής δραστηριότητας μακριά από παραδοσιακές μικρο-επιχειρηματικές στατηγικές χαμηλού ρίσκου και συσσώρευσης πόρων σε βάθος χρόνου προς την υιοθέτηση στρατηγικών υψηλού

ρίσκου και «ρευστοποίησης πόρων» με σκοπό την γρήγορη απόδοση επενδύσεων στην ταχύτατα εκχρηματιζόμενη οικονομία σε συνδιασμό με πρακτικές επιδεικτικής κατανάλωσης. Τα κόμματα εξουσίας, το κράτος, οι τράπεζες και η πλειοψηφία των μέσων μαζικής ενημέρωσης υποστήριξαν ένθερμα αυτές τις στρατηγικές και συμπεριφορές εκείνη την περίοδο.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτή της αλλαγής αποτελεί η περίοδος 1999-2003, όπου οι οικογένειες επένδυσαν ένα σημαντικό μέρος των χρηματικών πόρων τους στο χρηματιστήριο. Οι απώλειες των αποταμιεύσεων αλλά και ο υπερδανεισμός των νοικοκυριών εν μέρει προκειμένου να επενδύσουν τα χρήματά τους σε μετοχές, επέφεραν σημαντικό δομικό πλήγμα στην δυνατότητα τους μελλοντικά να συσσωρεύσουν και να κινητοποιήσουν πόρους και να προστατέψουν τα μέλη τους σε περίπτωση ανάγκης. Ταυτόχρονα η παγίωση της κρατικής κοινωνικό-οικονομικής πολιτικής των 'ισχών παροχών' που θεσμοθέτησαν οι τότε κυβερνήσεις περιορίσαν - αλλά όχι πλήρως - την δυνατότητα των οικογενειών να βρουν πρόσβαση σε νέους οικονομικούς πόρους.

Αυτή η δεύτερη περίοδος στην εξέλιξη του οικογενειοκρατικού μοντέλου στην Ελλάδα διαρκεί περίπου από τις αρχές-μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι και το ξέσπασμα της κρίσης δημοσίου χρέους. Ο ρόλος που κλήθηκε να παίξει η οικογένεια σε αυτή την περίοδο ήταν απόλυτα συμβατός με τη νέα 'εκσυγχρονιστική' λογική για την κατεύθυνση της ελληνικής πολιτικής οικονομίας καθώς η τελευταία ενσωματωνόταν με γοργούς ρυθμούς στην Ευρωπαϊκή και διεθνή οικονομία της Αγοράς: περιορισμός του κράτους, μείωση εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων, ταχύτερη και βαθύτερη αγοραιοποίηση, εκτεταμένος εκχρηματισμός οικονομικών σχέσεων κλπ. Αυτά δεν αποτελούσαν μονάχα Ελληνικά χαρακτηριστικά. Όπως παρατηρεί και ο Gonzalez (2002) για την Ισπανία, η οικογένεια καλείτο να αποτελέσει το βασικό μοχλό απορρόφησης κοινωνικών κινδύνων (social risks) στις αρχές του 21^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα κατά την διάρκεια της ένταξης της Ισπανίας στη Νομισματική Ένωση. Σύμφωνα με τον Gonzalez (2002: 173) στις νοτιο-Ευρωπαϊκές χώρες

‘οι ευέλικτες αγορές εργασίας, η αύξηση του αριθμού προσωρινών θέσεων εργασίας που οι ανειδίκευτοι καταλαμβάνουν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και η αντικατάσταση μόνιμων θέσεων εργασίας με προσωρινές ενδυναμώνουν ακόμα περισσότερο τον περιεκτικό (inclusive) ρόλο της οικογένειας [στην κοινωνική προστασία]’ (δική μας έμφαση).

Όμως, το παραδοσιακό μοντέλο κοινωνικής αναπαραγωγής ήταν ασύμβατο με τη με τη νέα 'εκσυγχρονιστική λογική' και τις πολιτικές που είχαν αρχίσει να υιοθετούνται μέσα στο ιδεολογικό πλαίσιο κανονιστικής ηγεμονίας της 'ελεύθερης αγοράς'. Οι μεταρρυθμίσεις και οι κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές αυτής της περιόδου, που χαρακτηρίζονταν από σαφείς τάσεις επαν-εμπορευματοποίησης (re-commodification) μέσα και έξω από τις αγορές εργασίας (Papadopoulos, 2005), όχι μόνο έθεταν περισσότερες προκλήσεις στην οικογένεια αλλά άρχισαν να περιορίζουν δραματικά την δυνατότητα της να κινητοποιήσει και να συγκεντρώσει πόρους. Είναι η περίοδος όπου αναδύονται σημαντικότερες απειλές στον

παραδοσιακό μοντέλο κοινωνικής αναπαραγωγής: ιδιωτικό χρέος, εργασιακή ανασφάλεια και εργασιακή επισφάλεια, υπονόμευση της μικροιδιοκτησίας. Για αυτό το λόγο, είχαμε θεωρήσει στο κοντινό παρελθόν ότι ο οικογενειοκρατικός προνοιακός καπιταλισμός στην Ελλάδα ήταν ήδη σε τροχιά κρίσης (Paradopoulos and Rountakis 2009), αρκετά πριν ξεσπάσει η κρίση κρατικού χρέους.

3. Αλλαγές στη Ελληνική κοινωνική πολιτική και τάσεις προς επαν-εμπορευματοποίηση

Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αναλύουμε την τάση προς επαν-εμπορευματοποίηση, πριν και μετά την κρίση, σε δύο καίριους τομείς κοινωνικής πολιτικής: συντάξεις και πολιτικές απασχόλησης. Από το ξέσπασμα της κρίσης το 2009, έχουν υπάρξει τουλάχιστον τρία κύματα μεταρρυθμίσεων. Το πρώτο ως μέρος της επικύρωσης της δανειακής σύμβασης και του πρώτου μνημονίου (Μάιος 2010), το δεύτερο ως αποτέλεσμα την ψήφισης του 'μεσοπρόθεσμου πλαισίου δημοσιονομικής στρατηγικής' (Ιούλιος 2011) και το τρίτο ως μέρος της νέας δανειακής σύμβασης και ανταλλαγής ελληνικού χρέους (Φεβρουάριος/Μάρτιος 2012).

3.1 Συνταξιοδοτικά δικαιώματα

Οι μεταρρυθμίσεις που ενδυναμώνουν τις τάσεις επαν-εμπορευματοποίησης, αναφέρονται σε αλλαγές θεσμικών χαρακτηριστικών των προγραμμάτων κοινωνικής προστασίας. Στην περίπτωση των συντάξεων οποιαδήποτε αύξηση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης, αλλαγή στον τρόπο υπολογισμού των συνταξιοδοτικών παροχών που μειώνουν τα ποσοστά αναπλήρωσης, επέκταση του απαιτούμενου χρόνου για τη θεμελίωση δικαιώματος και η επιβολή κυρώσεων για πρόωρη συνταξιοδότηση αποτελούν σαφείς τάσεις προς επαν-εμπορευματοποίηση.

Ήδη από το 2008, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας εισήγαγε μια σειρά από παραμετρικές αλλαγές στο συνταξιοδοτικό σύστημα. Οι αλλαγές αυτές συνοψίζονται στην έμφαση της σχέσης μεταξύ εισφορών και συντάξιμων αποδοχών, στην αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης, στην αλλαγή του υπολογισμού των συνταξιοδοτικών παροχών και στην μείωση της σύνταξης (6%) για κάθε έτος πρόωρης συνταξιοδότησης. Ωστόσο, η δυναμική για περαιτέρω περικοπές επιταχύνθηκε μετά το ξέσπασμα της κρίσης και με τα μέτρα λιτότητας που υιοθετήθηκαν ως αναγκαία συνθήκη για την σύναψη των δανειακών εξυπηρετήσεων με την τρόικα.

Τον Μάιο του 2010, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ μείωσε καθολικά όλες τις συντάξεις και επέκτεινε τα χρόνια που απαιτούνται για τη θεσμοθέτηση σύνταξης από 35 σε 40, με την πλήρη σύνταξη να έχει οριστεί στο 65 έτος για άνδρες και γυναίκες ενώ η πρόωρη μπορεί να δοθεί στα 60 αλλά μετά από συμπλήρωση 35 ετών εισφοράς. Επιπλέον άλλαξε ο τρόπος υπολογισμού της σύνταξης καθώς δεν θα υπολογίζεται πλέον με βάση τα τελευταία πέντε χρόνια απασχόλησης αλλά θα περιλαμβάνει όλα τα έτη εργασίας (ΥΠΟΙΚ 2010). Παράλληλα, υιοθετήθηκε όριο μέγιστης σύνταξης

(€2400/μήνα) ενώ η 13^η και 14^η σύνταξη αντικαταστάθηκε από ένα σταθερό ποσό (€800/έτος), οδηγώντας σε περαιτέρω μειώσεις συνταξιοδοτικών απολαβών.

Με το νέο νόμο, η ανταμοιβή και ο υπολογισμός του δικαιώματος για σύνταξη κατανέμεται μεταξύ μισθολογικών ομάδων, με ομάδες υψηλότερης εισοδηματικής κλίμακας να επιβραβεύονται με υψηλότερα ποσοστά αναπλήρωσης. Το νέο μέσο ποσοστό αναπλήρωσης για τις συντάξεις του πρώτου πυλώνα (δηλ. χωρίς επικουρικές) μειώθηκε από 70% σε 42,5%, ενώ το ποσοστό αναπλήρωσης για εργαζόμενους με ασταθή απασχόληση να περιορίζεται στο 30%. Κάποιος μπορεί εύκολα να διερωτηθεί εάν πλέον αξίζει οι εργαζόμενοι να καταβάλλουν την εισφορά τους.

Όσον αφορά τη χρηματοδότηση, το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα μέχρι πρόσφατα βασιζόταν στη τριμερή συμφωνία μεταξύ εργαζομένων, εργοδοτών και της κυβέρνησης. Τον Ιούνιο του 2010, η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι θα σταματήσει να καταβάλλει πληρωμές προς τα συνταξιοδοτικά ταμεία. Επιπλέον, το 2012 οι συνταξιοδοτικές εισφορές των εργοδοτών μειώθηκαν κατά 10% (=13,33% του μισθού) και εκτιμάται ότι θα υπάρξουν περαιτέρω μειώσεις έως και 25% το 2015. Επιπλέον οι εργοδότες που καταβάλλουν τις εισφορές τους στην ώρα τους, θα λαμβάνουν έκπτωση 5%, μειώνοντας ως εκ τούτου την συνεισφορά τους στα ταμεία κοινωνικής ασφάλισης από 28% έως 23% του μισθού⁶.

Επιπλέον, η κυβέρνηση επέβαλε μια μορφή άτυπης φορολογίας εισοδήματος μεταξύ των συνταξιούχων, με τον λεγόμενο «φόρο αλληλεγγύης» (ΛΑΦΚΑ), ο οποίος επιβάλλει μια φορολογική εισφορά στις συντάξεις άνω των €1400, από 3% έως 14% ανάλογα το ύψος της σύνταξης. Επιπλέον, οι συνταξιούχοι κάτω των 60 ετών πληρώνουν ένα επιπρόσθετο φόρο από 6% έως 10% (ΥΠΟΙΚ, 2011). Ουσιαστικά, αυτός ο φόρος δεν είναι ένα πρόσθετο μέτρο για τις δημόσιες δαπάνες, αλλά αντικαθιστά τη συμβολή του κράτους, μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο τις συνολικές κρατικές πληρωμές.

Τον Οκτώβριο του 2011, και προκειμένου η ελληνική κυβέρνηση να εξασφαλίσει το «έκτο πακέτο στήριξης», εισήγαγε μια νέα μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος που περικόβει:

- 40% των συντάξιμων αποδοχών για άτομα άνω των 55 ετών
- 20% του συνόλου των συνταξιοδοτικών απολαβών που υπερβαίνουν τα €1200
- 30% για οποιαδήποτε επαγγελματική σύνταξη που υπερβαίνει τα €150
- τουλάχιστον 15% από όλες τις πληρωμές εφάπαξ (lump sum) του Δημοσίου τομέα (με αναδρομική ισχύ από 1.1.2010).

Ανάμεσα στις περικοπές, η κυβέρνηση εισήγαγε ένα σχέδιο για μια βασική σύνταξη των €360, που θα χορηγηθεί το 2018 και θα χρηματοδοτείται από τη γενική

⁶ Σύμφωνα με το μνημόνιο που υπογράφηκε το Φεβρουάριο του 2012, αυτή η έκπτωση του 5% θα αντισταθμιστεί στον προϋπολογισμό της κοινωνικής ασφάλισης μέσα από το κλείσιμο του κοινωνικού τουρισμού, οργανισμών κατοικίας (2,5%) και σε βάρος του προϋπολογισμού των συντάξεων (2,5%).

φορολογία και τις ιδιωτικοποιήσεις. Αυτή η σύνταξη θα συνδέεται εν μέρει με τις μεταβολές του ΑΕΠ και τις αναπροσαρμογές των τιμών του 2014. Μέχρι στιγμής υπάρχει μια αβεβαιότητα ως προς το ποιος δικαιούται αυτή τη βασική σύνταξη αλλά μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κανείς ότι το μοντέλο που οραματίζεται η σημερινή κυβέρνηση μοιάζει με αντίστοιχα του «υπολειμματικού μοντέλου» (βλ. Βενιέρης, υπό έκδοση).

Παράλληλα, ο ρόλος των επαγγελματικών ταμείων έχει μειωθεί λόγω της μείωσης των ποσοστών αναπλήρωσης, την θέσπιση ανώτατου ορίου εισφορών και την κατάργηση των κρατικών εγγυήσεων για χρηματοδότηση. Αυτό που γίνεται εύκολα αντιληπτό εδώ, είναι η πρόθεση της κυβέρνησης για την ελαχιστοποίηση του ρόλου των επαγγελματικών συντάξεων, κάτι που συνάδει και με τις σχεδιαζόμενες αλλαγές στις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται περαιτέρω από το γεγονός ότι τα επαγγελματικά συνταξιοδοτικά ταμεία εξαναγκάστηκαν να αγοράσουν ελληνικά κρατικά ομόλογα, πρόσφατα αλλά και στο παρελθόν, μια πολιτική πράξη που μεταφέρει χρήματα των συνταξιούχων στον κρατικό προϋπολογισμό. Στο πλαίσιο της ανταλλαγής του χρέους που πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο του 2012, ένα σημαντικό μέρος των ασφαλιστικών αποθεμάτων (εκτιμάται σε €12 δισ.) αναγκάστηκαν να δεχθούν «κούρεμα» στο 57% της αξίας των ελληνικών ομολόγων που κατείχαν, με αποτέλεσμα την δραστική μείωση της ρευστότητας τους. Ανάλογες μειώσεις υιοθέτησαν και οι ιδιωτικοί φορείς ασφάλισης, καθώς ο ελληνικός ιδιωτικός ασφαλιστικός τομέας κατείχε €4,5 δισ. των ελληνικών ομολόγων (Κουκάκης 2011).

Το δεύτερο Μνημόνιο (Φεβρουάριος 2012) επέφερε αλλαγές και στα δημόσια συνταξιοδοτικά ταμεία τα οποία συγχωνεύονται. Επιπλέον εισήχθηκε ένας νέος τύπος υπολογισμού των απολαβών, με στόχο την προσαρμογή στις δημογραφικές αλλαγές αλλά και στην σχέση εισφορών με τη μέση αύξηση των μισθών. Ουσιαστικά, το συνταξιοδοτικό εισόδημα πρόκειται να μειωθεί σοβαρά, είτε λόγω της δέσμευσης της κυβέρνησης για περαιτέρω μείωση των κοινωνικών δαπανών μέχρι τα τέλη του 2012 ή μέσα από τις νέες παραμέτρους υπολογισμού που συσχετίζουν το συνταξιοδοτικό εισόδημα με τις μειωμένες μισθολογικές απολαβές και εισφορές.

3.2 Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις

Στη υποενότητα αυτή συνεχίζουμε την εξέταση της τάσης για επαν-εμπορευματοποίηση, αυτή τη φορά σε σχέση με την κοινωνική προστασία μέσα και έξω από την αγορά εργασίας (Paradopoulos 2006), δηλαδή τους όρους και συνθήκες απασχόλησης, τις μισθολογικές αλλαγές και πολιτικές προστασίας για την ανεργία.

Ήδη, πριν από την σύναψη της δανειακής σύμβασης, και κατά την περίοδο 1995-2010, πραγματοποιήθηκε μια αύξηση των επισφαλών θέσεων εργασίας, τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα (Karantinos 2006, INE-ΓΣΕΕ 2008). Ως προϋπόθεση για το πακέτο «διάσωσης», η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αποδέχθηκε να

ενισχύσει την «ελαστικοποίηση» της αγοράς εργασίας και την δυνατότητα των εργοδοτών να προσλαμβάνουν και να απολύουν κατά βούληση ('hire and fire'). Τα συνδικάτα, εν τω μεταξύ, έχασαν το δικαίωμα προσφυγής που είχαν στον Οργανισμό Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ) σε περίπτωση διαφωνίας με τους εργοδότες για μισθολογικές αυξήσεις και τις συλλογικές συμβάσεις. Επιπρόσθετα, οι εργοδότες δεν υποχρεούνται πλέον να προσφέρουν συμβάσεις αορίστου χρόνου στους εργαζόμενους που ανανεώνουν διαρκώς τις συμβάσεις τους.

Η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας έχει οδηγήσει σε σημαντικότερες αλλαγές στον αριθμό των συμβάσεων πλήρους και μερικής απασχόλησης που έχουν υπογραφεί το 2010 και το 2011. Όπως φαίνεται στον πίνακα 1, ενώ οι συμβάσεις πλήρους απασχόλησης κατά το 2009 αντιπροσώπευαν το 79% όλων των νέων συμβάσεων, μέχρι το 2010 μειώθηκαν σε 66,9% και το 2011 μειώθηκαν περαιτέρω στο 60,4%. Αντίστροφα, οι νέες θέσεις μερικής απασχόλησης για το 2009 αντιπροσώπευαν το 16,7% όλων των νέων συμβάσεων, ενώ το 2010 αυξήθηκαν σε 26,1 και το 2011 σε 30,9%. Οι νέες συμβάσεις για εκ περιτροπής θέσεων εργασίας αυξήθηκε επίσης από 4,3% το 2009 σε 8,95% το 2011.

Πίνακας 1
Κατανομή εργασιακών συμβάσεων, 2009-2011

	Πλήρης	Μερική	Εκ περιτροπής
2009	79%	16,7%	4,3%
2010	66,9%	26,1%	6,9%
2011	60,4%	30,9%	8,95%

Πηγή: ΣΕΠΕ, 2012.

Η προγραμματισμένη αυτή ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας συνοδεύτηκε αρχικά από στασιμότητα και μετέπειτα δραστική μείωση των πραγματικών μισθών. Ήδη το 2008, ένα σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού (22%) λάμβανε πολύ χαμηλούς μισθούς, με το μέσο μισθό να υπολογίζεται στο 83% του ευρωπαϊκού μέσου όρου (INE-ΓΣΕΕ, 2008). Μέσα στο πλαίσιο της μεσοπρόθεσμης δημοσιονομικής στρατηγικής (Ιούλιος 2011) και υπό τις πιέσεις για πρόσθετες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ περιέκοψε περαιτέρω τους μισθούς στον δημόσιο τομέα, αφού αντικατέστησε τον 13^ο και 14^ο μισθό με ένα επίδομα €500. Τον Μάιο του 2010, η κυβέρνηση υιοθέτησε αυστηρούς κανόνες για προσλήψεις και περιόρισε κατά 50% την ικανότητα των τοπικών κυβερνήσεων να προσλάβουν προσωπικό (INE-ΓΣΕΕ, 2011).

Το δεύτερο Μνημόνιο (Φεβρουάριος 2012) περιέκοψε τους μισθούς και στον ιδιωτικό τομέα, κατά 32% για τους εργαζόμενους κάτω των 25 ετών και κατά 22% για τους υπόλοιπους, μειώνοντας τον ελάχιστο μισθό στα €421 και €487 (μετά από εισφορές) αντίστοιχα. Παράλληλα, ο ελάχιστος μισθός για μερική απασχόληση (4ώρο/ ημέρα) βρίσκεται πλέον στα €293 (€250 μετά από εισφορές). Η κυβέρνηση

δέχθηκε, ότι ανεξαρτήτως των μελλοντικών διαπραγματεύσεων μεταξύ συνδικάτων και εργοδοτών, οι υπάρχουσες επιχειρησιακές συμφωνίες θα ισχύουν μέχρι το 2014, που εκ των πραγμάτων θέτει και το μέγιστο για τους μισθούς. Επιπλέον, το Νοέμβριο του 2011, αλλά και ως προϋπόθεση για την επόμενη δόση του δανείου, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ εισήγαγε μια τροποποίηση στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και στο εργατικό δίκαιο που αφαιρεί το ρόλο των εθνικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας και δίνει προτεραιότητα στις επιχειρησιακές διαπραγματεύσεις. Τα εργατικά σωματεία μπορούν να παρακαμφθούν, καθώς οι εργαζόμενοι μπορούν να δημιουργήσουν «εθελοντικές» οργανώσεις εντός της επιχείρησης.⁷

Παράλληλα, η προστασία για τους άνεργους επιδεινώθηκε σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Τα επιδόματα ανεργίας στην Ελλάδα έχουν παραμείνει για δεκαετίες σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους, με αυστηρά κριτήρια επιλεξιμότητας που συνδέονται άμεσα με την ύπαρξη προηγούμενης απασχόλησης, αποκλείοντας έτσι νεο-εισερχόμενους και νέους άνεργους ή εκείνους με ασταθή εργασιακή ιστορία (Paradopoulos 2006). Ενώ το επίδομα ανεργίας μέχρι το 2011 ήταν €461,5 ανά μήνα και ήδη αρκετά κάτω από το όριο της φτώχειας, το δεύτερο Μνημόνιο μείωσε περαιτέρω το επίδομα σε €359,97 και θέσμιζε μέγιστη διάρκεια ενός έτους. Οι αλλαγές αυτές συμβαίνουν σε μια εποχή που η ανεργία έχει σκαρφλώσει σε ιστορικά υψηλό επίπεδο του 24.4% από 7,4% το 2008 (ΕΛΣΤΑΤ, 2012) και δεν υπάρχει κάποιο άλλο κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας, πέρα από την στήριξη της οικογένειας.

Συνοπτικά, η επαν-εμπορευματοποίηση εντός και εκτός της αγοράς εργασίας, που είχε ξεκινήσει πολύ πριν από την κρίση, επιταχύνθηκε δραματικά μετά το 2010. Υπό αυτές τις συνθήκες το δικαίωμα των εργαζομένων να προστατεύονται μέσα στην αγορά εργασίας καθώς και να μπορούν να διατηρήσουν ένα αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης εκτός αγοράς εργασίας έχει υπονομευθεί βαθύτατα. Η πίεση στην οικογένεια να εσωτερικοποιήσει το κόστος της κοινωνικής αναπαραγωγής υπο συνθήκες κρίσης είναι τεράστια και συνεχίζει να αυξάνεται. Για άλλη μια φορά και κάτω από εξαιρετικά δύσκολες οικονομικές συνθήκες, οι οικογένειες καλούνται να διαδραματίσουν το ρόλο τους ως 'μηχανισμοί απορρόφησης' κοινωνικών κινδύνων (Karamesini 2007:2) σε μια εποχή που οι βασικοί πυλώνες του οικογενειοκρατικού μοντέλου υπονομεύονται από την εντατικοποίηση της επανεμπορευματοποίησης και τις επιπτώσεις των πολιτικών που εφαρμόζονται, υποτίθεται ως απάντηση στην κρίση δημοσίου χρέους.

4. Υπονόμευση συσσώρευσης και κινητοποίησης οικογενειακών πόρων πριν και μετά την κρίση

⁷ Εάν η ελάχιστη πλειοψηφία των εργαζομένων σε μια επιχείρηση δεχθεί την νέα μισθολογική συμφωνία για μισθούς και τις συνθήκες εργασίας (π.χ. με 3 από 5 εργαζομένων), μετά από ατομικές συναντήσεις με τον εργοδότη τους, τότε αυτή η συμφωνία θα ισχύει για όλους τους εργαζομένους.

Ενώ το ελληνικό δημόσιο χρέος παραμένει στο επίκεντρο της προσοχής, ελάχιστη προσοχή έχει δοθεί στις επιπτώσεις της αλματώδους αύξησης του ιδιωτικού χρέους και συγκεκριμένα των Ελληνικών νοικοκυριών κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας στην Ελλάδα.

4.1 Η υπερχρέωση των ελληνικών νοικοκυριών

Αρχικά εστιάζουμε στην ανάλυση εμπειρικών στοιχείων που σχετίζονται με την αύξηση της υπερχρέωσης. Σύμφωνα με στοιχεία πρόσφατης έρευνας για το καταναλωτικό χρέος στην Ε.Ε. (Rothmund, 2008), η χρέωση των ελληνικών νοικοκυριών από καταναλωτικά δάνεια και κάρτες άγγιζε το 2006 το 13,1% του ΑΕΠ όταν ο μέσος όρος για την ΕΕ ήταν περίπου 3%. Ήταν το μεγαλύτερο ποσοστό μεταξύ των χωρών της ευρωζώνης εκείνη την χρονιά ενώ είχε ήδη προηγηθεί αύξηση κατά 22,3% το 2005. Το 2006 έκλεισε με επιπλέον αύξηση 22,8% ενώ το 2007 με 7.6%. Παρόλο που η αύξηση το 2007 ήταν μικρότερη παρέμεινε συγκριτικά υψηλή καθώς την ίδια χρονιά αρκετές χώρες της ΕΕ σημείωναν πολύ χαμηλότερα ή και αρνητικά ποσοστά (π.χ. Γερμανία, Ολλανδία).

Πίνακας 2
Ποσοστιαία αύξηση της καταναλωτικής πίστης ανά κάτοικο Ελλάδος
(consumer credit per capita), 1994-2006

Ετήσια Αύξηση 2000-2006	Γερμανία	Βέλγιο	Ισπανία	Γαλλία	Ελλάδα	Ιταλία
2006/05	-2.2	9.4	17.5	4.6	22.3	17.1
2005/04	-1.2	4.1	21.8	7.2	21.8	18.6
2004/03	2,6	2,6	10,4	3,9	37,0	17,2
2003/02	2,8	1,2	1,6	4,2	27,0	12,7
2002/01	0,6	1,6	9,0	2,1	23,6	11,5
2001/00	-0,2	8,2	-5,6	4,8	42,1	10,6
Αύξηση δεκαετίας 2004-1994 (1994=100)	25,5	52,6	112,5	84,4	2105,6	229,5
Μέση αύξηση δεκαετίας 1994 - 2004	2,3	4,3	7,8	6,3	36,3	12,7

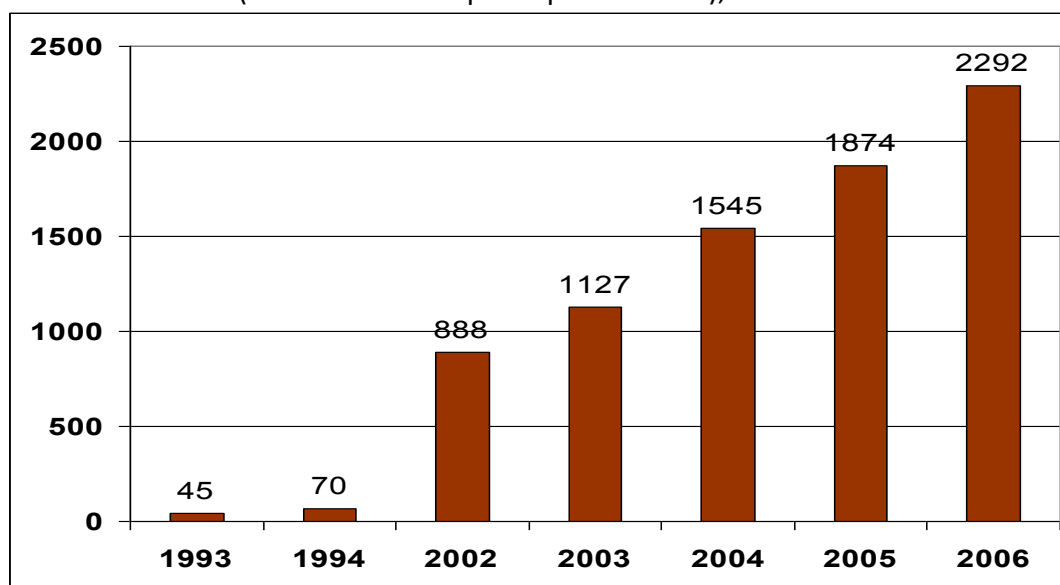
Πηγές: Cofidis (2006, 2007)

Οι τάσεις επιδείνωσης του υπερδανεισμού και συνακόλουθης υπερχρέωσης των Ελληνικών νοικοκυριών αποκαλύπτεται από τα στοιχεία που παραθέτουμε στον Πίνακα 2 που συγκρίνει ετήσιες ποσοστιαίες αυξήσεις οφειλόμενης καταναλωτικής πίστης (consumer credit per capita) ανά κάτοικο μεταξύ χωρών της Ευρωζώνης κατά την περίοδο 1994-2006. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 2000-2006 η Ελλάδα κατέγραφε διαρκώς τα υψηλότερα ποσοστά ετήσιας αύξησης χρωστούμενης καταναλωτικής πίστης μεταξύ των συγκεκριμένων χωρών. Μόνο για το 2000-1 η αύξηση ήταν της τάξης του 42,1%! Η μέση αύξηση για την περίοδο 1994-2004 ήταν 36.3% ανα έτος, υπερδιπλάσιας της Ιταλίας που ήταν δεύτερη σε ποσοστό ετήσιας

αύξησης. Την ίδια περίοδο, η συνολική αύξηση του καταναλωτικού χρέους άγγιξε το 'αστρονομικό' ποσοστό του 2.106%.

Η ραγδαία εκτίναξη του χρέους των ελληνικών νοικοκυριών παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1 που παρουσιάζει το ύψος της χρωστούμενης καταναλωτικής πίστης κατά κεφαλή σε Ευρώ για την περίοδο 1993-2006. Η παραδοσιακά 'συντηρητική' οικογενειακή στρατηγική του χαμηλού χρέους (45 κατά κεφαλή το 1993) αντικαθίσταται την υπόλοιπη δωδεκαετία από έναν σχεδόν ασταμάτητο δανεισμό που άγγιξε τα €2,300 κατά κεφαλή το 2006. Τα στοιχεία αυτά είναι δηλωτικά της τεράστιας μεταβολής στην καταναλωτική συμπεριφορά των ελληνικών νοικοκυριών που σημειώθηκε στην δεκαετία 94-04 αλλά και την ταυτόχρονη αδυναμία κάλυψης καταναλωτικών αναγκών μέσω της κινητοποίησης παραδοσιακών πόρων, καθώς οι μισθοί παρέμειναν καθηλωμένοι σε χαμηλά επίπεδα. Νεότερη μελέτη (Rothemund, 2008) διαπίστωσε ότι το ποσοστό των καταναλωτικών δαπανών που καλύπτονταν μέσω δανείων και πιστωτικών καρτών άγγιξε το 20% των ετήσιων δαπανών των ελληνικών νοικοκυριών το 2006. Με άλλα λόγια, το 2006 ένα στα πέντε Ευρώ που ξόδευαν τα ελληνικά νοικοκυριά για κατανάλωση ήταν δανεικό.

Διάγραμμα 1
Οφειλώμενη καταναλωτική πίστη ανά κάτοικο Ελλάδος σε Ευρώ
(consumer credit per capita in Euros), 1993-2006

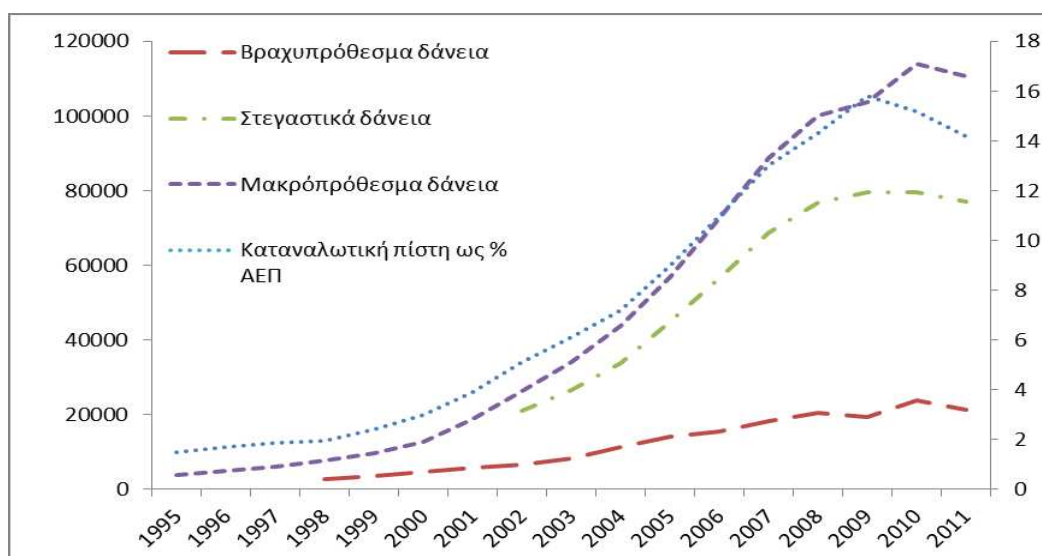


Πηγή: Cofidis (2006).

Πρέπει να σημειώσουμε ότι επίσης μεγάλο ρόλο στην αύξηση της υπερχρέωσης των νοικοκυριών έπαιξε η δραματική αύξηση της λήψης στεγαστικών δανείων που βασίστηκε στην απελευθέρωση των χρηματαγορών και τα χαμηλά επιτόκια. Το Διάγραμμα 2 δείχνει ότι η αύξηση του μακρο-πρόθεσμου δανεισμού εξηγείται κυρίως από την αύξηση στεγαστικών δανείων προς τα νοικοκυριά παράλληλα με την αύξηση του δανεισμού προς τον ιδιωτικό (μη χρηματοπιστωτικό) τομέα. Οι δείκτες του βραχυπρόθεσμου και μακροπρόθεσμου δανεισμού κινούνται παράλληλα με την εξέλιξη της καταναλωτικής πίστης καθώς σημειώναν ραγδαία αύξηση έως το 2009. Εκτοτε σημειώνουν σημαντική πτώση. Αυτό δείχνει ότι η

διαθέσιμη πίστωση προς τα νοικοκυριά και επιχειρήσεις περιορίζεται πλέον σημαντικά. Ενώ αυτή εξέλιξη θα μπορούσε να βοηθήσει στην απομείωση των δανειακών υποχρεώσεων τόσο των νοικοκυριών όσο και των επιχειρήσεων, οι φορολογικές πολιτικές (‘χαράτσι’, αύξηση ΦΠΑ, μείωση αφορολόγητου στα εισοδήματα) πιέζουν ακόμα περισσότερο τους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους των νοικοκυριών.

Διάγραμμα 2
Υποχρεώσεις των Ελληνικών νοικοκυριών, σε εκ. Ευρώ
και καταναλωτική πίστη ως % του ΑΕΠ(1995-2011)



Σημείωση: Βραχύπρόθεσμα δάνεια (εως 1 έτος), Μακρό-πρόθεσμα δάνεια (άνω του 1 έτους)

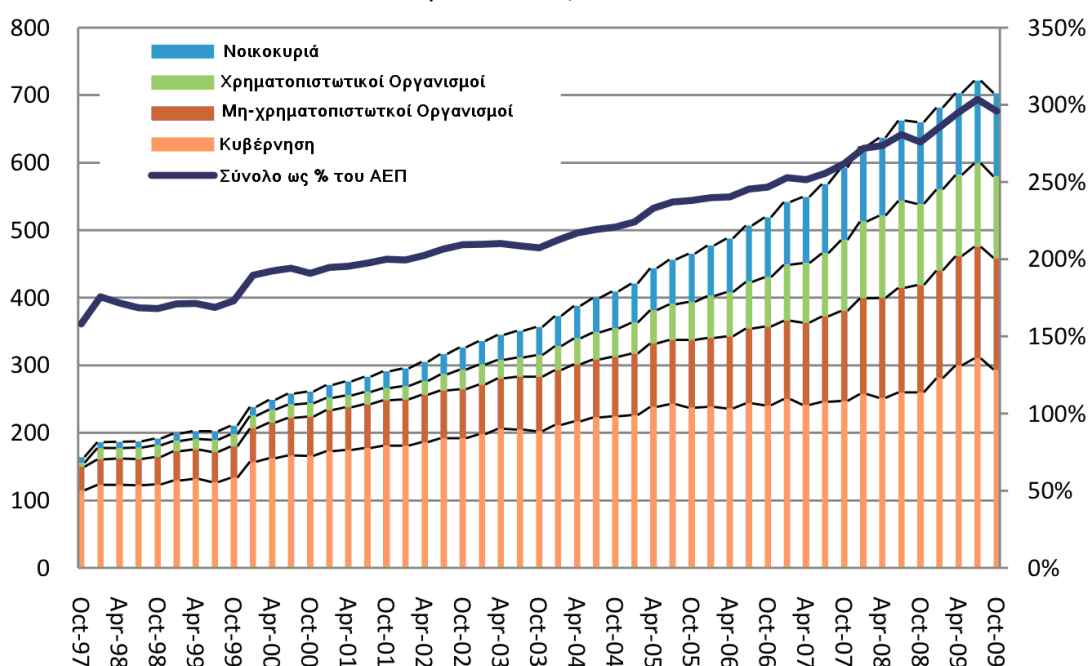
Πηγή: OECDStat; υπολογισμοί συγγραφέων από Brissimis, Garganas and Hall (2012).

Παράλληλα, η κατανομή της υπερχρέωσης είναι διαφορετική μεταξύ νοικοκυριών διαφορετικών εισοδηματικών κλιμακίων. Για τα νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων η έκθεση στο δανεισμό πριν το ξεσπάσμα της κρίσης ήταν σχετικά χαμηλότερη από τα νοικοκυριά των μεσαίων και υψηλότερων εισοδηματικών κλιμακίων που αύξησαν σημαντικά την δανειακή επιβάρυνσή τους (ΤτΕ, 2008:10). Σύμφωνα με πιο πρόσφατα στοιχεία, το 2010, το 20,5% των νοικοκυριών καθυστέρησε να αποπληρώσει δάνεια, καταγράφοντας αλματώδη αύξηση από το αντίστοιχο ποσοστό του 2008 (8,2%) (INE-ΓΣΕΕ 2011: 121). Η ίδια έρευνα εξέτασε τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν τα νοικοκυριά για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών τους (ΤτΕ, 2008). Ήδη από το 2008, η συντριπτική πλειοψηφία των νοικοκυριών, παραδέχτηκε ότι αντιμετωπίζει δυσκολίες στις πληρωμές για: στεγαστικά δάνεια και υποθήκες, άλλα τραπεζικά δάνεια, μηνιαίες πληρωμές στα καταστήματα, έξοδα ενοικίου και λογαριασμούς κοινής ωφέλειας. Σύμφωνα με πιο πρόσφατα στατιστικά στοιχεία το 21,4% του πληθυσμού, δηλαδή 901,194 νοικοκυριά, ζουν κάτω από το όριο σχετικής φτώχειας (ΕΛΣΤΑΤ 2012).

Ακόμα, πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι, παρά το γεγονός ότι το ελληνικό ιδιωτικό χρέος είναι σημαντικά χαμηλότερο από ό,τι σε άλλες χώρες της Ευρωζώνης (βλέπε

Paradopoulos και Roumpakis 2012), το ιδιωτικό χρέος και κυρίως ο δανεισμός των νοικοκυριών εκτινάχθηκε με την έλευση του Ευρώ. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3, η εξέλιξη του ιδιωτικού ελληνικού χρέους αυξήθηκε ταχύτερα από ό,τι το δημόσιο χρέος. Μέχρι το 2009, η έκθεση των ελληνικών νοικοκυριών επαληθεύει την επιδίωξη των στρατηγικών υψηλού κινδύνου, που στηρίχθηκε στον, χρηματοδοτούμενο από πίστωση, καταναλωτισμό. Η «ξαφνική» στάση του δανεισμού σε συνδυασμό με την υιοθέτηση των μέτρων λιτότητας και της ελαστικοποίησης των συνθηκών στην αγορά εργασίας θέτει τα νοικοκυριά κάτω από τεράστια οικονομική πίεση.

Διάγραμμα 3
Η εξέλιξη του ελληνικού χρέους συνολικά (δημόσια και ιδιωτικά) ως ποσοστό του ελληνικού ΑΕΠ, 1997-2009



Πηγή: Lapavitsas et al (2011)

4.2 Υπονόμευση της μικρο-ιδιοκτησίας και δυνατότητας αξιοπρεπούς διαβίωσης

Η υπερχρέωση των νοικοκυριών υπονόμευσε την πιο σημαντική πηγή πόρων και επενδύσεων για τις ελληνικές οικογένειες: τα ακίνητα και ειδικότερα την κατοικία (Allen et 2006, Poggio 2008, Kohli και Albertini, 2008). Τον Σεπτέμβριο του 2011, η κυβέρνηση εισήγαγε ένα αμφιλεγόμενο νέο φόρο ακίνητης περιουσίας (το αποκαλούμενο 'χαράτσι') σε περισσότερα από 5 εκατομμύρια ιδιωτικές κατοικίες και εμπορικά ακίνητα με σκοπό να επιτύχει ετήσια έσοδα ύψους €2 δισ. Το συνολικό κόστος για κάθε νοικοκυριό εξαρτάται από το μέγεθος του ακινήτου καθώς και τη θέση αλλά, το κυριότερο, δεν συνδέεται με εισοδηματική τους ικανότητα. Αυτός ο φόρος πλήττει τον τον κεντρικού πυλώνα της κοινωνικο-οικονομικής ασφάλειας των ελληνικών οικογενειών (Allen et al, 2004): την ιδιοκατοίκηση και τη μικρή ιδιωτική περιουσία.

Η αδυναμία των νοικοκυριών να καλύψουν τις δανειακές υποχρεώσεις τους, είχε διαπιστωθεί ήδη από την Εθνική Ομοσπονδία Προστασίας Καταναλωτών - Δανειοληπτών, που εκτιμούσε ότι το 2008 οι αιτήσεις κατασχέσεων και πλειστηριασμών για κινητά (π.χ. αυτοκίνητα) και των ακινήτων έφτασε τις 150.000 (Ημερησία, 2008). Το 2010, η κυβέρνηση διέκοψε τις διαδικασίες των κατασχέσεων για τα ανεξόφλητα δάνεια κάτω των €200.000 με την «τρόικα» να πιέζει για την κατάργηση αυτού του μέτρου από το 2013. Είναι ενδιαφέρον ότι η Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, ανακοίνωσε πρόσφατα ότι για το 2011 ο αριθμός των εκκρεμών δανείων (συμπ. στεγαστικά, αυτοκίνητα, πιστωτικές κάρτες) φθάνουν τα 750.000 (Αυγή, 2012).

Σε μια απελπισμένη προσπάθεια για την αύξηση των εσόδων στον κρατικό προϋπολογισμό, η κυβέρνηση αποφάσισε να αυξήσει τον συντελεστή του ΦΠΑ στο 23% (από 19%) τον Ιούλιο του 2011, για τις ιατρικές υπηρεσίες στο 13% (από 9,5%) και για τα βιβλία και εφημερίδες σε 6,5% (έναντι 4%). Η αύξηση του κανονικού συντελεστή συνοδεύτηκε επίσης με νέες καταχωρήσεις των προϊόντων που προηγουμένως φορολογούνταν με το μέσο φορολογικό συντελεστή (π.χ. εστιατόρια, ταβέρνες). Πρόσθετες αυξήσεις επιβλήθηκαν σε ειδικούς φόρους κατανάλωσης για τη βενζίνη, το φυσικό αέριο, τον καπνό και το αλκοόλ. Έτσι, ενώ οι μισθοί και οι συντάξεις περικόπτονται, το κόστος διαβίωσης αυξάνεται. Επιπλέον, η ελληνική κυβέρνηση μείωσε το όριο αφορολόγητου εισοδήματος δύο φορές, πρώτα τον Μάιο του 2010, όπου ορίστηκε στα €9000 (από €12.000) και τον Σεπτέμβριο του 2011, όταν μειώθηκε περαιτέρω, στο ποσό των €5000. Ως αποτέλεσμα οι εναπομείναντες οικονομικοί πόροι των οικογενειών μειώθηκαν ακόμα περισσότερο.

5. Συμπέρασμα και προοπτικές: απο την κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής και την αντι-κοινωνική πολιτική στην γενικευμένη ανασφάλεια

Στο κεφάλαιο αυτό διακρίναμε δύο περιόδους στην μεταπολεμική εξέλιξη του οικογενειοκρατικού καπιταλισμού στην Ελλάδα. Στην πρώτη περίοδο οι στρατηγικές «μεγιστοποίησης πόρων» που ακολουθούσαν οι ελληνικές οικογένειες ήταν χαμηλού οικονομικού ρίσκου ενώ στη δεύτερη περίοδο οι στρατηγικές «ρευστοποίησης πόρων», που σταδιακά υιοθέτησαν οι ελληνικές οικογένειες, ήταν υψηλού οικονομικού ρίσκου και προσέβλεπαν σε αγοραία μέσα για την επένδυση και κατανάλωση των οικονομικών πόρων τους. Στην δεύτερη περίοδο οι πολιτικές ελίτ που ελεγχαν το κράτος, οι τράπεζες και τα ΜΜΕ στήριξαν δυναμικά αυτές τις συμπεριφορές προβάλλοντας τις ως εναλλακτικό μοντέλο κοινωνικής αναπαραγωγής. Στην εμπειρική μας ανάλυση δείξαμε ότι οι πολιτικές που υιοθετήθηκαν για την εργασία και τις συντάξεις πριν και μετά από την κρίση δεν διαφέρουν ουσιαστικά ως προς τον χαρακτήρα και την κατεύθυνση τους. Αυτό που διέφερε μετά την κρίση είναι η δριμύτητα, η έκταση και η ταχύτητα των μέτρων.

Εάν υιοθετήσουμε ως αφετηρία την παραδοσιακή αντίληψη του κανονιστικού περιεχομένου της κοινωνικής πολιτικής, ως συνόλου μέτρων που προσβλέπουν στην *ενότητα* της κοινωνίας και την εξασθένηση των ταξικών ανταγωνισμών (βλ.

Cahnman and Schmitt 1979, καθώς και την κλασική έκδοση Sozialpolitik του Otto von Zwiedineck το 1911) τότε το σύνολο των μνημονιακών μέτρων λιτότητας μπορεί αδιαμφισβήτητα να χαρακτηριστεί ως *αντι-κοινωνική* πολιτική. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν από διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις (μερικές αμφιβόλου νομιμότητας) και συνεχίζουν να εφαρμόζονται κατ'επιταγήν της 'τρόικας' είναι ουσιαστικά πολιτικές εσωτερικής υποτίμησης που διαλύουν τον κοινωνικό ιστό. Προσβλέπουν στην δραματική μείωση του εργατικού κόστους με σκοπό, υποτίθεται, να τονωθεί η ανταγωνιστικότητα και οι εξαγωγές, ακολουθώντας το γνωστό αποτυχημένο μίγμα νεο-φιλελεύθερων πολιτικών που ακολουθεί για χρόνια το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και υιοθέτησαν με ζήλο η Ευρωπαϊκή Ένωση και Ευρωπαϊκή Τράπεζα. Τα αποτελέσματα των μέτρων και μεταρρυθμίσεων που υιοθετήθηκαν ως τώρα ήταν προβλέψιμα και αναμενόμενα: πρωτοφανής ύφεση, δραματική εκτίναξη της ανεργίας, έξαρση φτώχειας και αυτοκτονιών για οικονομικούς λόγους, καταβράθρωση της εσωτερικής ζήτησης και καταστροφή χιλιάδων επιχειρήσεων. Παράλληλα οι προσπάθειες μείωσης του δημοσίου χρέους συνοδεύτηκαν απο πλήρη αποτυχία: το χρέος όχι απλώς δεν μειώθηκε αλλά αυξήθηκε ενώ, κατά γενική ομολογία, οι μεγάλοι χαμένοι του λεγόμενου 'κουρέματος' (PSI) ήταν τα ασφαλιστικά ταμεία που απώλεσαν τεράστια ποσά των αποθεματικών τους.

Την δεκαπενταετία πριν το ξέσπασμα της κρίσης δημοσίου χρέους η «επαν-εμπορευματοποίηση» (re-commodification) μέσα και έξω από την αγορά εργασίας, μαζί με την υπερχρέωση των νοικοκυριών, οδήγησε σε αδιέξοδο το 'όραμα' για κοινωνική ανέλιξη μέσα από τον 'ανταγωνισμό' της 'ελεύθερης αγοράς και την συμμετοχή στην χρηματιστηριακή οικονομία. Το ξέσπασμα της κρίσης βρήκε μεγάλα κομμάτια της ελληνικής κοινωνίας απροετοίμαστα και οικονομικά αδύναμα με το παραδοσιακό μοντέλο κοινωνικής αναπαραγωγής βαθύτατα υπονομευμένο. Τα μέτρα λιτότητας που ακολούθησαν έχουν φέρει πλέον τις μεσαίες τάξεις σε απόγνωση, αντιμέτωπες με την οικονομική κονιορτοποίηση τους. Αντί να επανεξετάσουν τον ρόλο των τραπεζών, την σκανδαλώδη αδιαφάνεια και γραφειοκρατία, την έλλειψη επενδύσεων στην πραγματική οικονομία ή να χτυπήσουν την πραγματική φοροδιαφυγή και διαφθορά της πολιτικο-οικονομικής ελίτ, οι μνημονιακές κυβερνήσεις επέλεξαν ένα διαφορετικό αντίπαλο: τους βασικούς πυλώνες κοινωνικής ασφάλειας των ελληνικών οικογενειών. Με μεγάλο αριθμό νοικοκυριών και οικογενειακών επιχειρήσεων χρεωμένων και υπό κατάρευση, ελεύθερη πτώση των εισοδημάτων και συντάξεων και διαρκείς απειλές της κοινωνικό-οικονομικής της ασφάλειας απο νέα μέτρα λιτότητας, η ελληνική κοινωνία εύλογα οδηγείται στην πολιτική πόλωση και την ριζοσπαστικοποίηση πολιτικών απόψεων και συμπεριφορών.

Σε αυτό το πλαίσιο, είμαστε μάλλον στην αρχή μιας τρίτης περιόδου στην εξέλιξη του οικογενειοκρατικού προνοιακού καπιταλισμού στην Ελλάδα. Εάν δεν υιοθετηθούν ριζικά διαφορετικά μέτρα, το επικρατέστερο μελλοντικό σενάριο είναι η ανάδυση μιας πολιτικής οικονομίας γενικευμένης ανασφάλειας όπου ο κοινωνικός ιστός θα συνεχίσει να διαλύεται εν μέσω αυξανόμενης φτωχοποίησης και κοινωνικών συγκρούσεων. Πέρα από 'Σκανδιναβικές ουτοπίες' και 'Αγγλοσαξονικές κολάσεις', η σοβαρότητα και δριμύτητα της κρίσης μας καλούν να

επανα-οριοθετησούμε το εννοιολογικό πλαίσιο κατανόησης και χάραξης της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδας θέτοντας στον κέντρο του τον διπλό ρόλο της οικογένειας στον ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό.

Αγγλόφωνη βιβλιογραφία

- Abrahamson, P. (1999). "The welfare modelling business." *Social Policy and Administration* 33(4).
- Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T. and L. Padovani (2004). *Housing & Welfare in Southern Europe*, Blackwell.
- Allen, J. and L. Scruggs (2004). "Political partisanship and welfare state reform in advanced industrial societies." *American Journal of Political Science* 48(3): 496-512.
- Andreotti, A., S. M. Garcia, et al. (2001). "Does a Southern European model exist?" *Journal of European Area Studies* 9(1).
- Arts, W. A. and J. Gelissen (2002). "Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report." *Journal of European Social Policy* 12: 137.
- Bakker, I. and R. Silvey (2008), *Beyond States and Markets: The challenges of social reproduction*, Routledge.
- Bonoli, G. (1997). "Classifying welfare states: a two-dimension approach." *Journal of Social Policy* 26(3): 351-72.
- Cahnman, W. J., & Schmitt, C. M. (1979). "The Concept of Social Policy (Sozialpolitik)". *Journal of Social Policy*, 8(01), 47-59.
- Castles, F. G., Ed. (1993). *Families of nations: patterns of public policy in western democracies*, Aldershot.
- Cofidis (2006) *Consumer Credit in Europe in 2004*, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 22, March
- Cofidis (2007) *Consumer Credit in Europe in 2006*, Le Cadran de Cofidis, Briefing Memo No 26, March
- Esping-Andersen, G. (1987) 'Citizenship and Socialism: De-Commodification and Solidarity in the Welfare State'. in M. Rein, G. Esping-Andersen & L. Rainwater (Eds.), *Stagnation and renewal in social policy: the rise and the fall of policy regimes*. New York: M.E. Sharpe.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*, Polity Press.
- Fawcett, H. and T. Papadopoulos (1997). "Social exclusion, social citizenship and decommodification: an evaluation of the adequacy of support for the unemployed in the European Union." *West European Politics* 20(3): 248-80.
- Ferrera, M. (1996). "The 'Southern model' of welfare in Europe." *Journal of European Social Policy* 6(1).
- Gonzalez, A.G., (2002). Entrepreneurial activation: the Spanish capitalisation of unemployment benefit programme. In R. Rerke and I.H. Moller (Eds,) *Active Social Policies in the EU*. Bristol, Policy Press.
- Gough, I. (1996). "Social assistance in Southern Europe." *South European Society & Politics* 1(1): 1-23.
- Guillen A. and Petmesidou M. (2008) 'Dynamics of the Welfare Mix in South Europe' in *La Rivista delle Politiche Sociali* (Italian Journal of Social Policy) , No 1
- Haggard S. and Kaufman R. (2008) *Development, Democracy and Welfare States - Latin America, East Asia and Eastern Europe*, Princeton: Princeton University Press
- Jessop, B. (2002). *The future of the capitalist state*, Polity Press.

- Kapp, K. William. 1971 [1950] *The Social Costs of Private Enterprise*. New York: Schocken Books.
- Karemesini, M (2007) 'The Southern European social model: changes and continuities in the last decades', Discussion Paper Series No. 174, Geneva: International Institute for Labour Studies
- Karemesini, M. (2008) 'Continuity and change in the Southern European social model', *International Labour Review*, vol 147, p.1.
- Karantinos, D. (2006). *European Employment Observatory Contribution to the EEO Autumn Review 2006*, National Centre of Social Research (EKKE).
- Katrungalos, G. (1996). "The South European welfare model: The Greek welfare state, in search of an identity." *Journal of European Social Policy* 6(1): 39-60.
- Katrungalos, G. and G. Lazaridis (2003). *Southern European welfare states: Problems, challenges and prospects*, Palgrave Macmillan.
- Kohli, M. and M. Albertini (2008). 'The family as a source of support for adult children's own family projects: European varieties'. in C. Saraceno (Ed.) *Families, Ageing and Social Policy: Intergenerational Solidarity European Welfare States* Edward Elgar.
- Korpi, W. and J. Palme (2003). "New politics and class politics in the context of austerity and globalization: Welfare state regress in 18 countries, 1975-95." *American Political Science Review* 97(3).
- Lapavistas, C., Kaltenbrunner, A., Lambrinidis, G., Lindo, D., Meadway, J., Michell, J., Paineira, J.P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A. and N., Teles (2010) *The Eurozone between austerity and default*, RMF occasional report.
- Leibfried, S. (1992). Towards a European welfare state? on integrating poverty regimes into the European Community in Z. Ferge and J. Kolberg (Eds.). *Social Policy in a Changing Europe*. Westview Press.
- Lewis, J. (1992). "Gender and the development of welfare regimes." *Journal of European Social Policy*, 3(2).
- Lewis, J. (1997). "Gender and Welfare Regimes: some further thoughts." *Social Politics*, 4(1): 160-77.
- Offe, C. (1984). *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson Education.
- Papadopoulos, T. (1997) 'Social insurance and the crisis of statism in Greece'. In: Clasen, J., ed. *Social Insurance in Europe*. Bristol: Policy Press, pp. 177-203.
- Papadopoulos, T. (2005). *The Recommodification of European Labour: Theoretical and Empirical Explorations*. ERI working and occasional papers, European Research Institute - University of Bath.
- Papadopoulos, T. (2006) 'Support for the Unemployed in a Familistic Welfare Regime' in Mossialos, E. and Petmesidou, M. (eds.) *Social Policy Developments in Greece*, Ashgate, pp. 219-238
- Papadopoulos, T. and Roumpakis A. (2012) 'The Greek welfare state in the age of austerity: anti-social policy and the politico-economic crisis', *Social Policy Review*, 24: 205-231.
- Papadopoulos T. and Roumpakis A. (2009) Familistic welfare capitalism in crisis: The case of Greece, ERI Working Paper WP-09-14
- Petmesidou, M. (1996). "Social protection in Southern Europe: Trends and prospects." *Journal of Area Studies* 9(Special Issue on Southern Europe in Transition): 95-125.

- Petmesidou, M. and E. Mossialos (eds.) (2006). *Social policy developments in Greece*, Ashgate.
- Poggio, T. (2008). The intergenerational transmission of home ownership and the reproduction of the familialistic welfare regime. In C. Saraceno (Ed.) *Families, Ageing and Social Policy: Intergenerational Solidarity in European Welfare States*, Edward Elgar.
- Polanyi, K. ([1957]2001). *The Great Transformation: The political and economical origins of our time*, Beacon Press.
- Rangone, M. and S. Solari (2012) "Southern European" capitalism and the social cost of business enterpris, *Studi e Note di Economia*, Anno XVII, n. 1-2012, pagg. 3-28
- Rothemund M. (2008), *Consumer Credit in Europe 1995-2007*, European Credit Research Institute (ECRI) at the Centre for European Policy Studies (CEPS) October
- Swaney, James, and Martin A. Evers. 1989. "The Social Cost Concepts of K. William Kapp and Karl Polanyi." *Journal of Economic Issues* 23(1): 7–33.
- Symeonidou, H. (1996). "Social protection in contemporary Greece." *Southern European Society and Politics* 1(3): 67-86.
- Venieris D.N. (1996) Dimensions of Social Policy in Greece, *South European Society and Politics* 1 (3): pp. 260-69
- Wilensky H.L. (1975), *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*, Los Angeles: University of California Press

Ελληνική βιβλιογραφία

- Αυγή (2012) 'Επτά στα δέκα νοικοκυριά δεν τα βγάζουν πέρα', <http://www.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=679914>
- Βενιέρης, Δ. (υπο έκδοση) 'Κρίση Οικονομίας, Απορρύθμιση Κοινωνικής Πολιτικής: Η Νέα 'Μικροελληνική' Καταστροφή 2010-11'.
- Έθνος (2012) 'Απελπισία: 3 εκατ. Έλληνες στα όρια της φτώχειας', Έθνος, 4/1/2012
- ΕΛΣΤΑΤ (2012) Δελτίο Τύπου: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, (06/09/12).
- ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ (2011) Στατιστικά στοιχεία, <http://www.imegsevee.gr> (17/09/12)
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2008) *Η ελληνική οικονομία και απασχόληση*, Ετήσια μελέτη
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2011) *Η ελληνική οικονομία και απασχόληση*, Ετήσια μελέτη
- Ημμερσία (2008) Έκρηξη των κατασχέσεων στις ΗΠΑ - Ο "ιός" χτυπά και την Ελλάδα, 15 Απριλίου 2008
- Κουκάκης, Θ (2011) 'Πώς επηρεάζει τη ζωή μας το «κούρεμα» του ελληνικού χρέους', <http://news.in.gr/economy/article/?aid=1231134939>
- Παπαδόπουλος, Θ., και Α., Ρουμπάκης (2011) 'Οικογένεια, κράτος και εμπορευματοποίηση στην Ελλάδα: Όψεις και τάσεις της σύγχρονης κρίσης', Συλλογικός τόμος 11^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Σάκη Καράγιωργα «Δημόκρατια, και κρατικές πολιτικές στην Ελλάδα», Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- ΣΕΠΕ (2012) Έκθεση πεπραγμένων ΣΕΠΕ 2011, Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας, Υπουργείο Εργασίας και Απασχόλησης
- ΤτΕ., (2008) Δανεισμός και χρηματοοικονομική πίεση στα νοικοκυριά: Αποτελέσματα απο τη δειγματοληπτική έρευνα του 2007, Διεύθυνση Στατιστικής Τραπεζα της Ελλάδος

- ΥπΟικ (2011) *Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015*, ΦΕΚ: Α/152/1-7-2011, Αθήνα: Υπουργείο Οικονομικών.
- ΥπΟικ (2010) *Νέο Ασφαλιστικό Σύστημα και συναφείς διατάξεις, ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις*, ΝΟΜΟΣ ΥΠ.ΑΡΙΘ. 3863 (ΦΕΚ 115Α 15.07.2010), Αθήνα: Υπουργείο Οικονομικών.
- Φωτόπουλος Τ. (1986). *Εξαρτημένη ανάπτυξη: Η Ελληνική Περίπτωση*, Αθήνα: Εξάντας
- Φωτόπουλος Τ. (1993). *Η Νεοφιλελεύθερη Συναίνεση και η Κρίση της Οικονομίας Ανάπτυξης*. Αθήνα: Γόρδιος